

Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde *

De Middeleeuwen

door

Dr. A. VAN ELSLANDER

Het zou ongetwijfeld aanbeveling verdienen het periodiseringsprobleem in de Nederlandse letterkunde in het bredere kader van de algemene geschiedenis te situeren, maar daartoe ontbreekt mij zowel de tijd als de bevoegdheid. Het ligt evenmin in mijn bedoeling – en dat werd mij gelukkig ook niet gevraagd – het probleem van de periodisering van het speculatieve plan te benaderen. Ik zal maar onmiddellijk bekennen dat ik onvoldoende vertrouwd ben met de uitgebreide literatuur over wat Wellek en Warren „theoretical discussions of periodisation”¹ hebben genoemd en zal dus maar blijven op het domein van wat we gemakshalve de concrete feiten zullen noemen en, zoals de afspraak was, bij wijze van inleiding op een bredere discussie, een en ander meedelen over de mij toegewezen periode, nl. die van de Middeleeuwen, d.i. het verloop van onze letteren van Veldeke af – of laten we liever zeggen van het midden van de twaalfde eeuw, want het oeuvre van Veldeke is zeker niet te beschouwen als een begin, en zijn invloed heeft zich ook (en wellicht vooral) in oostelijke richting en dus buiten ons eigenlijke taalgebied laten gelden – tot en met Anna Bijns, die nog niet zo lang geleden werd gekarakteriseerd als „een laatste verdedigster van de Middeleeuwse, laat-Middeleeuwse geest”², die na de Beeldenstorm (1566) definitief tot het verleden gaat behoren.

Het gaat hier dus om een tijdvak dat meer dan vier volle eeuwen

* Dit is de titel van het colloquium, dat op de Algemene Vergadering van de Koninklijke Zuidnederlandse Mij van 14 maart 1965 werd gehouden. Inleiders waren achtereenvolgens: Dr. A. van Elslander, Dr. José Aerts en Dr. J. Weisgerber. Dr. José Aerts heeft zijn tekst voor een volgende aflevering voorbehouden.

1. René Wellek en Austin Warren, *Theory of Literature*, New York, 1956, p. 343-344.

2. Lode Roose, *Anna Bijns. Een rederijkster uit de hervormingstijd*, Gent, 1963 (K.V.A. Vide reeks, nr. 93), p. 341.

omvat : dat is juist de helft van de hele „ontwikkelingsgang” van onze letterkunde. Deze eenvoudige constatering kan op het eerste gezicht een zekere bevreemding wekken : de Middeleeuwse periode de (eerste) helft van het gehele verloop. Dat komt, omdat ook in de uitvoerigste overzichten, waar onze Middeleeuwse letterkunde zeker niet verwaarloosd wordt, slechts ongeveer een vierde van de omvang wordt gewijd aan de geschiedenis van onze literatuur van het midden van de twaalfde tot het midden van de zestiende eeuw. Een typisch voorbeeld is het bekende en overigens voortreffelijke handboek van Knuvelder : het eerste van de vier delen behandelt bovengenoemd tijdvak³. Bij de meer beknopte overzichten is de verhouding voor de Middeleeuwen zelfs nog ongunstiger : bijv. de bekende *Schets* van De Vooy-Stuiveling⁴, waar de Middeleeuwen in een twintigtal bladzijden worden afgehandeld, nog geen twaalfde van het geheel. Nu weten we wel dat, wat we thans als onze Middelnederlandse letterkunde beschouwen, slechts de dikwijls toevallig bewaarde overblijfsels zijn van een veel omvangrijker produktie, maar dat neemt niet weg dat het bewaarde zowel kwantitatief als kwalitatief bijzonder merkwaardig en zelfs indrukwekkend mag heten (*Hadewijch*, *Maerlant*, *Ruusbroec*, *Reinaert*, *Leven van Lutgardis*, *Beatrijs*, *Lanseloet van Denemarken*, *Elckerlijc*, *Mariken van Nieumeghen* om slechts enkele hoogtepunten te noemen) en dat de problemen die eraan vastzitten talrijk en complex zijn.

Tot deze laatste vraagstukken behoort ook de eis een belangrijke literaire nalatenschap van meer dan vier eeuwen op bevredigende wijze te ordenen, een probleem waarmee verschillende, soms zeer verdienstelijke geleerden, sedert het midden van de negentiende eeuw geconfronteerd werden. Uit hun tasten en zoeken valt ook voor ons nog een en ander te leren.

We kunnen de reeks overzichten gerust beginnen met de *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst* (1851-1855) van W. J. A. Jonckbloet, de eerste uitvoerige en voor haar tijd wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis van wat de auteur „de geestesontwikkeling onzer voorvaderen van de vroegste tijden af tot op de helft ongeveer der vijftiende eeuw”⁵ noemde.

Jonckbloet heeft de chronologische ontwikkeling zeker niet over het hoofd gezien, maar behandelt de Middeleeuwse periode als één geheel, zodat we bij hem van geen periodisering in de echte

3. Gerard Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, 4 d., (2de dr.), 's-Hertogenbosch, 1957-1961.

4. Dr. C. G. N. de Vooy en Dr. G. Stuiveling, *Schets van de Nederlandse letterkunde* (29ste dr.), Groningen, 1965, p. 3-23.

5. W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*, I, Amsterdam, 1851, p. 7.

zin van het woord kunnen spreken. Zijn overzicht wordt ingedeeld in zeven boeken, respectievelijk gewijd aan: Oudste Volkspoëzie (I met o.m. *Nevelingen* en *Reinaert*); Aanvang (II), Bloei (III) en Verval (IV) der Ridderpoëzie; Burgerlijke Poëzie (V Maerlant en zijn School); Poëtische Terugwerking (VI Sproken en Legendes, *Rose*, *Limborch*, *Hildegasbersberch*, *Dirc Potter*) en Lyrische en dramatische Poëzie (VII).

Bij zijn behandeling van de Middeleeuwen in zijn latere *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* blijft het getal zeven behouden, maar de boeken II, III en IV worden er tot één boek herleid onder de titel *De Romantiek*, terwijl de lyrische en dramatische poëzie ieder in een afzonderlijk boek werden behandeld en het geheel wordt besloten met een boek over de Rederijkers, volgens Jonckbloet „de zwakke kunstenaars uit (een) tijdperk van overgang”⁶. Als aanhangsel bij Boek VI komt nu ook een korte bespreking van het proza.

De intrede van de Rederijkers als een sluitstuk van de Middelnederlandse literatuur is hier van betekenis. Bij Te Winkel zullen ze zelfs hun stempel drukken op het Tweede Tijdvak van zijn *Ontwikkelingsgang*, nl. de periode van 1430 tot 1580. „De Rederijkers” vormen daar een overgangperiode tussen de „Middeleeuwsche Letterkunde” (1180-1430) en „De Bloei onzer Letteren” (1580-1680)⁷.

Wanneer we de verdere periodisering bij Te Winkel nagaan valt het op dat de Amsterdamse hoogleraar werkt met periodes van 50, 100, 150 of 250 jaar, dus telkens veelvoud van 50. Deze laatste omstandigheid brengt ons wellicht de verklaring van het jaar 1430 dat hier als grens tussen de „Middeleeuwsche Letterkunde” en „De Rederijkers” wordt aangenomen; een grens bovendien die we ook in andere handboeken zullen terugvinden, maar die door Te Winkel, zover we hebben kunnen nagaan, niet nader wordt toegelicht.

In de *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* van Kalff treedt vooral het Nederlandse volk en (in de Middeleeuwen) zijn standen op de voorgrond, zo bv. in de eerste drie boeken (delen I en II), die respectievelijk de literatuur van de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw behandelen onder de titels: „Standenpoëzie” (met het zwaartepunt op de ridderpoëzie en daarnaast de geeste-

6. Id., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, (4de dr.), II, Groningen, 1889, p. 425.

7. In het eerste en enige deel van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem, 1887, had J. te Winkel de „Middeleeuwsche Letterkunde” behandeld als „Eerste Tijdvak. 13de en 14de eeuw”. De delen van de *Ontwikkelingsgang* die hier in aanmerking komen, zijn I (1908) voor de eerste en I en II (1922) voor de tweede druk.

lijke poëzie (Hadewijch), de poëzie der gemeenten (o.m. de *Reinaert*), de vroegste lyriek, Jacob van Maerlant enz.) ; „Standenpoëzie. De Stem der Gemeenten” (met het verval van de ridderpoëzie, de bloei van het mystieke proza (Ruusbroec), het vervolg van de poëzie der gemeenten, van Hildegasberch, Dirc Potter en oorsprong en eerste ontwikkeling van het drama) ; „Volkskunst” (hier geven de Rederijkers de toon aan).

Boek IV behandelt de zestiende eeuw onder de titel „De Literatuur der wording van den Noordnederlandschen Staat”, met Hervorming, Renaissance en „Vestiging van de Republiek der Vereenigde Nederlanden”⁸.

Zoals bekend heeft J. Prinsen tegen de standentheorie bezwaren ingebracht⁹, zonder evenwel in zijn eigen *Handboek* een ander indelingscriterium in de plaats te stellen¹⁰.

Het is hier niet de plaats en het is waarschijnlijk nog te vroeg om een definitief waardeoordeel uit te spreken over het monumentale overzicht dat Prof. J. van Mierlo ons van onze letteren van de vroegste tijden af tot het midden van de zestiende eeuw heeft geschonken ; deze machtige synthese staat, althans in haar laatste gedaante (1949), nog te dicht bij ons¹¹. Wat ons hier meer in het bijzonder dient bezig te houden is de vraag hoe de bekende mediëvist zijn stof heeft geordend en chronologisch ingedeeld. Welnu, Prof. van Mierlo onderscheidt, na een (veel te) lange uiteenzetting over de voorgeschiedenis, een eerste tijdvak : „De feodaal-ridderlijke periode. In het rijk der schoonheid” (twaalfde en dertiende eeuw). „De patricisch-burgerlijke periode. In de boeien der didactiek” (cf. de „Poëtische Terugwerking” bij Jonckbloet), die inzet met de figuur van Jacob van Maerlant, maar in hoofdzaak de literatuur van de veertiende en de eerste jaren van de vijftiende eeuw omvat, en „De kunst der volksgemeenschap. De overgang naar de nieuwe tijden”, met o.a. de Rederijkersliteratuur in zover ze nog Middeleeuws van inspiratie is. Uit de tekst zelf blijkt dat dit derde tijdvak omtrent 1430 zijn aanvang neemt, en tegen

8. Voor ons van belang zijn de delen I, II en III van de *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, respectievelijk verschenen in 1906, 1907 en (eveneens) 1907.

9. J. Prinsen, *De Standenindeeling voor de Middelnederlandsche Literatuur*, in *De Gids*, LXXXIII (1920), d. 3, p. 126-139.

10. J. Prinsen, *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*, (3de druk), 's-Gravenhage, 1928, p. 7-14.

11. Een eerste overzicht, *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde* (1928), werd omgewerkt tot een *Beknopte Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde*, 1930 (6de druk 1954). Uitvoeriger is de behandeling in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, I en II (1939-1940), nog enigszins uitgebreid in de „tweede herziene en vermeerderde druk” (1949).

het midden van de zestiende eeuw als afgesloten kan worden beschouwd¹².

Het is mij niet mogelijk in bijzonderheden te treden, mijn overzicht blijft dan ook schematisch en onvolledig, maar een zaak is dan toch duidelijk geworden, meen ik, nl. dat de indeling van Prof. van Mierlo niet zo origineel is als op het eerste zicht wel lijkt: de standentheorie van Kalff wordt weliswaar verworpen, maar duikt toch weer op, en is nu een chronologisch indelingsprincipe geworden: feodaal-ridderlijke, patricisch-burgerlijke periode, de kunst der volksgemeenschap, die in grote trekken met de drie boeken van Kalff overeenkomen. Ook het jaar 1430 als grens tussen tweede en derde periode (cf. Te Winkel) duikt hier op en wordt enigszins verantwoord met verwijzing naar Filips de Goede, die in dat jaar zijn residentie van Dijon naar Brussel overbrengt¹³, zodat we van dat jaar af ook van een „Bourgondische literatuur” zouden kunnen spreken¹⁴.

Het grote probleem is echter de literatuur van de XVIde eeuw, een eeuw van overgang, zoals het heet, een soort nomans-land tussen de Middeleeuwse periode en de zogenaamde Gouden Eeuw. Van Mierlo heeft zich dit vraagstuk eigenlijk niet in al zijn scherpte gesteld, en hoefde dat ook niet te doen, aangezien hij de literatuur van de XVIde eeuw slechts behandelde in zover ze nog de Middeleeuwse geest ademde. Iemand als Knuveler echter, die het na Jonckbloet, Te Winkel en Kalff weer eens aandurfde een breed fresco van het gehele verloop van onze literatuur te ontwerpen, werd er wel mee geconfronteerd en heeft deze moeilijkheid naar onze mening op vrij bevredigende wijze opgelost, nl. door het invoeren van twee „scharnieren”: de jaren 1517 – de opkomst van de Hervorming – en 1567 – de opkomst van de Renaissance in de Nederlandse poëzie. Persoonlijk hadden we hier liever het jaar 1566 – de Beeldenstorm – als grens gezien, maar dat doet ten slotte weinig ter zake: een feit is dat van dan af de Rederijkerspoëzie zal verdrongen worden door de veld winnende Renaissance, wat een belangrijke wijziging in esthetisch opzicht betekent: de vorm van de literatuur – de structuur van het vers

12. Cf. de bijdrage van E. Rombauts in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* III (1944), p. 95-151: „De wordende Renaissance in de Zuidelijke Nederlanden (1550-1600)”, die rechtstreeks aansluit bij het overzicht van J. van Mierlo in *Gesch. v. d. Lett. der Ned.*, II.

13. *Ibid.*, II (1949), p. 115.

14. Meestal wordt deze term echter in een meer beperkte zin opgevat. Cfr. o.m. G. Degroote, *Diets-Bourgondische letteren te Brussel*, in *Dietsche Warande en Belfort*, LII (1952), p. 402-421. – Ruimer wordt het begrip „Bourgondische literatuur” evenwel gekarakteriseerd door G. Degroote in *Voorklanken der Renaissance*, in *De Nieuwe Taalgids*, XLV (1952), p. 177-193 en vooral in diens *Bourgondische en Dietsche Wereld*, in *Spiegel der Letteren*, I (1957), 2, p. 113-131.

bijv. – krijgt een ander uitzicht, en aangezien we dan toch bij voorkeur „nach immanenten, dem Gegenstand selber entnommenen Gesichtspunkten”¹⁵ dienen te periodiseren, is het ongetwijfeld ten volle verantwoord in 1567 een nieuw literair tijdvak te laten beginnen. Daarnaast mag echter de verspreiding van de nieuwe, tot op zekere hoogte zelfs revolutionaire denkbeelden in godsdienstig opzicht, van 1517 af, niet uit het oog worden verloren. Ze is weliswaar geen literaire aangelegenheid, maar haar weerslag is aanzienlijk geweest op de literaire produktie, die er haar homogeen Middeleeuws-katholiek karakter door heeft verloren.

We krijgen dus na wat we voorlopig nog de „feodaal-ridderlijke” en de „patricisch-burgerlijke” periode zullen noemen, een derde tijdvak: 1430-1567, door Knuvelder met de nogal neutrale benaming „Van Middeleeuwen naar Renaissance” aangeduid, die in twee luiken uiteenvalt rond het „scharnier” 1517. Literair-esthetisch gaat het hier wel degelijk om een zelfde periode, met als belangrijkste kenmerk de bloei van de Rederijderskamers, van de Rederijders, die hun stempel drukken op de organisatie van het letterkundig leven. Het is een literatuur van Laat-Middeleeuwse inspiratie, sociaal gezien vooral beoefend door de burgerij, die haar vormen en motieven voor een groot deel aan de hoof-ridderlijke traditie ontleent en aanvankelijk nog volledig opgaat in traditionele devoties en vormen van religiositeit (de Mariaverering bijv.), kerkelijke feesten opluistert en nauw samenwerkt met de geestelijkheid. Van 1517 af zullen de Rederijders zich echter, zowel in hun toneel als in hun lyriek, bijzonder ontvankelijk tonen voor de nieuwe religieuze stromingen. De literaire uitingvormen blijven nochtans vrijwel onaangetast en ook de vernieuwde studie van de klassieke oudheid (het humanisme) zal geen eigenlijke vernieuwing van de literatuur in de volkstaal kunnen bewerken. Het nieuwe geluid dat we in de Nederlandse poëzie na 1560 stilaan beginnen waar te nemen en waaraan de namen verbonden zijn van de Gentse schilder-dichter Lucas d'Heere (1534-1584) en van de Antwerpse „patricius” Jonker Jan van der Noot (1539-ca. 1595) is eerder onder de impuls van de Franse Pléiade-dichters of zelfs van hun voorgangers tot stand gekomen, en de mythologische versierselen, waarmede de Rederijders van de XVIde eeuw gaarne pronken, en zelfs de behandeling van klassieke stoffen, doen niet wezenlijk afbreuk aan de Laat-Middeleeuwse literaire traditie, die deze rekwisieten en inspiratiebronnen nooit heeft versmaad¹⁶.

15. H. P. H. Teesing, *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*, Groningen, 1948, p. 110.

16. Cf. onze bijdrage *Letterkundig Leven in den Rederijderstijd*, in *Jaarboek De Fonteyne*, IX (1959), p. 21-30.

Laten we een ogenblik het engere gebied van de eigen letterkunde verlaten en de bespreking uitbreiden tot de ons omringende literaturen, in hoofdzaak de Franse en de Duitse, waar ongetwijfeld gelijkaardige problemen opduiken.

Ik heb geen systematisch onderzoek van de bestaande overzichten ondernomen en zal mij tot een zestal (naar ik hoop typische) voorbeelden – drie uit de Franse en drie uit de Duitse letterkunde – beperken.

In het bekende werk van Bédier en Hazard¹⁷ worden drie periodes onderscheiden : van de oorsprong tot de vierde kruistocht (1202), van 1202 tot het begin van de Honderdjarige Oorlog (1337), van 1337 tot het einde van de vijftiende eeuw. Bossuat¹⁸ onderscheidt slechts twee periodes : „des origines au Roman de la Rose” en „du Roman de la Rose à Villon”. Bij Zumthor¹⁹ daarentegen wordt nader gepreciseerd : I. Les premières tentatives (du VIe au milieu du IXe siècle), II. L'âge des genèses (du milieu du IXe au début du XIe siècle), III. Les XIe et XIIe siècles (environ 1030-1210), IV. Le XIIIe siècle (environ 1210-1315), met binnen iedere periode een nog verder doorgedreven indeling in segmenten van dertig, vijfendertig en veertig jaar, en zelfs in literaire generaties (III).

Geschiedschrijvers van de Duitse literatuur van de Middeleeuwen ontleen hun criteria aan de bouwkunst, de taalkunde of houden het bij zeer algemene benamingen. Zo vinden we bij Schwietering²⁰ : Karolingische Dichtung und Frühromanik, Romanik, Spätromanik und Gotik ; bij Ehrismann²¹ : na de „vorliterarische Zeit”, een indeling in Althochdeutsche (850-1050) en Mittelhochdeutsche Literatur, op haar beurt onderverdeeld in : Frühmittelhochdeutsche Zeit (1050-1170), Blütezeit (1170-1300), en Spätmittelhochdeutsche Literatur (veertiende en vijftiende eeuw) ; bij De Boor²² : een periode 770-1170, (von Karl dem Grossen bis zum Beginn der höfischen Dichtung), „Die höfische Literatur. Vorbereitung, Blüte, Ausklang” (1170-1250) en Late Middleeuewen,

17. J. Bédier en P. Hazard, *Littérature Française* (nouvelle édition refondue et augmentée sous la direction de P. Martino), I, Paris, [1948].

18. R. Bossuat, *Le Moyen Age* (*Histoire de la Littérature Française* publiée sous la direction de J. Calvet, I) Paris, [1962].

19. P. Zumthor, *Histoire littéraire de la France médiévale (VIe-XIVe siècles)*, Paris, 1954.

20. J. Schwietering, *Die deutsche Dichtung des Mittelalters*, Darmstadt, z.j. (Neudruck 1957).

21. G. Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, I ; II, 1 ; II, 2, 1 ; II, 2, 2, München, 1922-1935.

22. H. De Boor en R. Newald, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart* I ; II ; III, 1, München, 1960-1962.

waarvan tot hiertoe enkel het eerste gedeelte (1250-1350) werd bewerkt.

Voor elk van deze indelingen, die uitgaan van de meest diverse criteria, valt wel iets te zeggen. Zelfs vage benamingen die grote tijdvakken omspannen bieden zekere voordelen, vooral daar het hier dikwijls gaat om een literaire produktie die moeilijk te dateren valt, anoniem is overgeleverd, of waar de auteurs voor ons niet veel meer dan namen zijn gebleven. Een zaak is inmiddels duidelijk geworden: de buitenlandse specialisten hebben het zich blijkbaar gemakkelijk gemaakt en voor het probleem als zodanig weinig belangstelling aan de dag gelegd. Een grondig en breed-opgezet onderzoek van de periodisering der Middeleeuwse literatuur in haar geheel gezien ontbreekt blijkbaar nog. Bijzonder revelerend in dat opzicht is de bij Welck en Warren opgegeven bibliografie met betrekking tot de „main period-terms”, waar wel sprake is van studies over Renaissance, Classicism, Baroque, Romanticism, Realism en Symbolism, maar waar de Middeleeuwen ontbreken. Hier ligt dus nog een breed veld op een bewerker te wachten, want ook in de niet zo talrijke Nederlandse publikaties, waar de periodisering – meestal slechts terloops – wordt behandeld, zijn de Middeleeuwen vrijwel nooit aan de beurt gekomen. Het werk van Teesing, *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*, (Groningen 1948) verdient hier dan ook een bijzondere vermelding, omdat het, ook voor de Middeleeuwen, de vraag stelt naar, en zelfs de mogelijkheid bespreekt van een „geistesgeschichtliche” en zelfs „stilgeschichtliche” periodisering, naast de tot nu toe veelal gebruikelijke „sociologische” indeling²³.

Inmiddels is het de niet geringe verdienste van Prof. van Mierlo geweest, voor onze Middeleeuwse letterkunde een ook van cultuurhistorisch standpunt uit verantwoorde periodisering te hebben ontworpen, die zeker geen slecht figuur maakt naast wat in hetzelfde verband in de ons omringende landen werd ondernomen. Geen enkele periodisering is echter ooit definitief: onze kennis van het literair verleden wordt preciezer en uitgebreider, nieuwe standpunten worden ingenomen, nieuwe hypothesen opgebouwd: m.a.w. zowel het beeld als de visie worden anders en dat alles conditioneert noodzakelijkerwijze de (ook chronologische) ordening van de stof. Het zou echter verkeerd zijn de betekenis van de periodisering, meer in het bijzonder die van onze Middeleeuwse letterkunde, te willen opschroeven of er zich blind op te staren. Uiteraard hoort ze – en daarmee wil ik besluiten – steeds hulpmiddel te zijn: middel en geen doel.

23. Cf. H. P. H. Teesing, *a.w.*, p. 121 en ook p. 112. Vergelijk hiermede de „standentheorie” van Kalf.